Не все те забулось, що було змалку. Пригадую, як біля церкви, на яку богомільні баби обернули звичайну сільську хату, почепили на поперечці поміж двох стовпів тракторне колесо замість дзвона. Пригадую, як ще малими дітлахами по синьо-рипучих снігах ходили колядувати, і нам виносили спечені з меляси та цукру гіркуваті солодощі, або пиріжки з печеними буряками, або ж просто спускали собаку з цепу. Пригадую, як ранньої весни, темного, принишклого вечора, поверталися з церкви жінки з запаленими свічками; ховали кволе світло за тинками долоней, за крайками хусток, оберігали від подуву вітерця, од власного дихання, намагаючись донести запалені свічки аж додому, й цікаво було дивитись на рухливі цятки вогню, на тремтячі його язички, які, коливаючись, щось безмовно розповідали й дорозі, й деревам, і чорному небу,— і все їх, мабуть, розуміло, бо ж слухало заворожено. Варто мені зараз заплющити очі — й зринає перед внутрішнім зором оте рухоме й бліде сузір'я свічок, і ледь-ледь освітлювані раптовими спалахами обличчя жінок, зосереджені, врочисті й тихі, і я вловлюю, як пахне мокрою землею, як у носі і в горлі лоскоче духом вербового пуху, недавно одлетілим дощем і ще чимось таким, чого й не можна назвати. Пригадую, як ми, діти, зламували на Івана Купала гильце, прикрашали його стрічками, стружками, паперовими квітами, як ходили з тим гильцем по вулиці, співали пісень тремтячими голосами, а потім, уже пізніше, розламували те гильце, прикривали ним грядку огірків, щоб добре цвіли, щоб добре родили, щоб було не посушливе літо.

Вранці виходили на город, і те поламане гильце з паперовими прикрасами, вже зів'яле, похнюплено лежало на грядці, а з молодого гудиння усмішливо визирали жовті квіточки. І ставало на душі так, наче не було вчорашнього Івана Купала, наче не було тих вечорово-протяжних пісень, не було зворушливо-млосного ниття в серцях і ще багато чого не було...

Город біля хати.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене жовтим пилом, проросле пелюстками,— світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди до нього.

Коли заходить сонце, то й соняшники вечоріють, поступово смеркають, поночіють-поночіють. І вже того сміху не видно й не чути на городі, і вже затихають живі кобзи, або ж і зовсім позамовкали. Стоять на межі, поміж грядками, поміж картоплею та кукурудзою не розсудливі й приязні світильники, а похмурі квіти смутку й темряви. Стоять мовчки, думають про своє, і в їхньому заглибленому думанні й мовчанні вловлюється щось чуже. Переборюючи легкий острах у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого — і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника, на його широкий і якийсь наче аж докірливий погляд.

Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелазять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплину сонця. Завойований простір вони відзначають високим, зірчастим цвітом, цілими вогняними сузір'ями, які палахкотять поміж кущами картоплі, які завзято здираються на тини, на кущі, які перелазять через рови, з наївною безтурботністю вискакуючи на вигін, на стежку, на дорогу, розцвітають і там, нашорошуючи навсібіч свої чутливі струни-вусики, аж поки їхню довірливість розтопче в пилюці людська нога, або ж худоба, або ж переїде колесо воза чи велосипеда. Так закінчуються майже всі вилазки гарбузів за межі городу, але це їх не лякає, не зупиняє,— і хіба тут відмовиш городній рослині у вродженій відвазі!..

І як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій гущі городу, або на окремій грядці, або попід смарагдовою латкою буряків вони по-підставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям, ловлять їх, хочуть націдити по вінця,— та хитнеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, вилилося сонячне тепло, і вже знову треба стати непорушне, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати — наллє сонце свого тепла чи не наллє.

Підійдеш до маків, довго стоятимеш, здивований їхньою чистотою й непорочністю, милуватимешся з цнотливості їхнього блиску, і ще тоді, дитиною, не порівняєш їх ні з своїм власним життям, ні свого життя не порівняєш із їхнім цвітінням,— це порівняння прийде пізніше, коли вже ті маки бачитимеш у спогадах, коли намагатимешся відновити у пам'яті їхній ранково-росяний запах — і не зможеш.

І уявиш тоді своє дитинство великою квіткою маку, яка щойно-щойно визволяє свої пелюстки з тугого бубляха, нашорошує їх, розкріпачує й випростує, уявиш десь посеред городу, в оточенні в'юнкої квасолі, що пнеться по патиках, зазираючи яскравими своїми квітучими оченятами прямісінько в твою душу, уявиш десь на світанку, коли бентежне молоко туману тече без берегів, а у великій краплині роси, що зібралась за ніч між пелюстками, відбивається весь той щойно народжений світ, щойно народжений ранок, і тремтить у тій краплині його прохолода, й віддзеркалюється невидимий вітерець і ще щось таке, чому й слів не підбереш.

II

Мамина покійна мама...

Звали її Килина. Була вона невеличка, висохла й тонка, наче горстка конопель, витіпана на терниці. На темному її обличчі життя зоставило зморшкувате своє письмо, в очах випалило живий дух, і вони були схожі

на дві бездонні криниці. На руках щоденна робота повирубувала борозни, репані розсипища мозолів. Варила вона дуже смачний борщ, який уміла так затовкувати салом та засмачувати сметаною, що від нього не можна було одірватись. Килина завжди стежила, щоб їли спокійно, не поспішали, щоб під ложку підставляли кусень хліба, щоб із миски не вигрібали гущу, не виловлювали м'яса, щоб за столом не теревенили, не крутились, не штовхалися, а їли вдумливо розумно й гідно.

Дід Ілько також був сухенький, також тоненький, як дубова жердка, на яку одягли полотняну сорочку навипуск та підперезали поясом. Був у діда рудуватий віхтик бороди, були кощаві кулаки, був тютюн, який він розвішував сушитись попід хатою, було повно сухого задушливого сіна в шопі, була коза, а може й дві, було кілька курей та півнів — і, здається, більше нічого не було.

Ні, був у них город. Бабина та дідова хата стояла над шляхом, біля самісінького лісу,— зовсім нікудишня хата, по вікна загрузла в землю, підперта стовпами, щоб не розлізлись чи не повтікали на всі боки її стіни, з одного боку до неї прилягло одне крило городу, а з другого — друге. На кожному крилі росло по великій груші, старій, дрімучій, груші щовесни цвіли помолодечому густо й пахучо, а під осінь і восени обсипали додолу такий грушкопад цукристих дичок, що й не визбираєш їх усі й не пересушиш. Тільки перелетить вітер, тільки одшумить дощ, як дід бере коша або мішок і йде лазити попід грушами, визбирувати й вишукувати падалішнє добро поміж травою, в картоплі, на межі, лазить довго, а потім повертається до хати, перепахлий чорноземом, мокрою травою, шорстким листям соняшників...

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо. Баба

гнівалась, коли зривали барвінковий цвіт. Вона взагалі ніколи не могла примиритися з тим, що квітку зривають. Хоч би яка ця квітка була — чи чорнобривці, чи ружі, чи звичайнісінькі калачики, чи настурції, чи лісові дзвоники, чи ромен. Тим більше її гнівало, коли хтось необережно збивав на городі картопляний цвіт, коли хтось зривав цибулю із стрілкою, яка згодом могла б дати насіння, коли хтось виривав усю стеблину кропу, замість нащипати дрібного листя. Тоді баба чорнішала, погляд ставав лихий, зіниці ставали зеленими присками, вона бурчала про якесь каміння замість сердець, про чиїсь хижі пазури замість пальців. Тоді до баби ніхто не підступався, а коли вже доводилося звертатись, то говорили такими вибачливими, єлейними голосами, що найтвердіший віск міг розтанути,— тільки баба ще довго не танула й не відходило її серце.

Навіть на спаса, коли, здається, з квітами просинаєшся, з квітами сідаєш за стіл, з квітами їси яблука та груші, з квітами свіжовипечений хліб вмочаєш у мед і несеш до рота,— навіть на спаса Килина не могла відцуратись од свого святого ставлення до цвіту.

І коли вона з ножем ходила попід вікнами від чорнобривців до жоржин, від руж до "козятинських", то руки тримала так, немов уже обпеклась і побоюється, щоб зовсім не попалити свої долоні.

Любила вона кожну рослину всім своїм єством, і, здається, кожна рослина відповідала їй такою ж любов'ю. На кожному клаптику землі у неї щось родило, кожен клаптик землі цвів і плодоносив. Були в неї буряки кормові, які вона згодовувала свині, були буряки червоні, які різалися в борщ, а були й цукрові, котрі можна було спекти в гарячому вугіллі й з'їсти замість делікатесу. Сіяла баба квасолю кругленьку й невелику, білу; сіяла також рябеньку, од якої і суп і борщ здавалися немов веселіші, проте найбільше їй подобалась довгаста велика квасоля — ряба або ж попросту біла, яку було і з стручка приємно вилущити, і в пригорщі потримати. Вирощувала Килина ранню редьку — червонобоку й веселобоку, а також і пізню — чорну, схожу на чималий буряк. Не вилазила вона ніколи із своїх грядок, порпалася в часнику, в цибулі, в моркві, в огірках, у помідорах.

Ні дід, ні баба кавунів не сіяли, вважаючи, що на артільному баштані їм привільніше живеться й ситніше, проте майже щороку не обходилось без того, щоб десь поміж грядками не притаковилося кілька диньок, які Килина й Ілько дуже любили. Якщо їх ніхто передчасно не збавляв, якщо їм вдавалось достигнути, то одного сонячного дня баба зривала свою дубівку і, пропахлу землею та гудинням, клала на обідній стіл. Навіть не на обідній стіл, а на тапчан, бо їли вони завжди на тапчані, який стояв біля печі. Дід краяв диню на скибки, і старі їли її повільно, смакуючи, опустивши погляди, але все-таки з несподіваними іскрами в зіницях... Килина збирала насіння й клала сушитись на підвіконні. Вона завжди збирала всяке насіння, зерно, коріння, маківки, і в сінях або ж у прохолодному запічку в неї було повнісінько найрізноманітніших вузликів, кількість яких ніколи не зменшувалась,— навіть тоді, коли треба було засівати або засаджувати город.

Килина й Ілько були вже старі, в колгоспі працювати не могли, хоч загадували їм на різні роботи аж до останніх їхніх днів, зарібку не мали ніякого, то мусили все брати з городу. Просто дивно, як на ньому ще могли вміщуватись латка жита і латка конопель. Без жита на городі прожити не можна було. По-перше, завжди є кілька пудів свого зерна, є власний хліб у найскрутнішу хвилю. По-друге, стріха постаріє, вивітриться, зогниє — от уже якийсь куль соломи і є на нове пошиття, не доведеться ні в кого просити. Щороку перекриватимеш по латці, а через надцять літ, дивись, уже й вся хата перекрита!..

Під осінь Килина, високо закасавшись, виходила з серпом на город і починала жати ту латку так, наче перед кожним колоском припадала на коліна. Перевесла скручувала не з житніх стебел (не вміла й не хотіла розтринькувати бодай одну стеблинку), а з осоки, яку нажинала за кілька днів перед тим. Снопи зв'язувала тугі й дебелі, складала їх на стерні, щоб трохи підсохли, а потім уже священнодіяла над полукіпками. Коли доходило до молотьби, то дід Ілько так само починав священнодіяти. Діставав свій ціп, переглядав кожну зв'язку, кожен шматочок сириці, замінював, що здавалось непридатним або спрацьованим. Тік посеред двору був уже готовий, дід тільки підчищав

його, підрівнював,— та все ж таки молотив не на землі, а на ряднах. Ціп піднімав високо, проте бив не сильно, щоб і солому не перетовкти, й зерно щоб далеко не розприскувалось. Подовгу відпочивав у холодку і дуже сердився, коли в цей час баба забувала винести йому свіжої води.

Гірко й густо пахли коноплі. Темніли; в негоду ж, розхвильовані, поймались приглушеним блиском; старіючи, вони світлішали, наче позбувалися своєї затятої дикості, наче сповивала їх щоденна постійна радість. Біля конопель завжди було страшнувато, наче з їхнього терпкого мороку ось-ось мали повискакувати всі ті страхіття, про які стільки наслухався і яких так ніколи й не бачив. Дуже любила Килина вибирати коноплі, дуже любила вимочувати в ставу, а потім — бити на терниці. Сердито й голосисто гуркотів цей промисловий агрегат, змайстрований мудрими руками діда Ілька, випльовував із своєї велетенської пащі неїстівну кострицю,— і з того гуркоту, з того клацання, з костричної хурделиці народжувалось, витікало, починало світитись невеличке прядив'яне джерело, воно ставало все сяйливішим, все чистішим, і Килина раз у раз вимахувала ним так, наче хотіла освітити своїм радісним клоччям і обійстя, й дорогу, і все село.

Саме вона й сукала щозими,— і дебелий, похмурий кужіль поволеньки-поволеньки, струмком тугої, аж дзвінкої нитки збігав на веретено, а воно крутилось, кружляло, фуркало, і так, здавалось, день за днем, зима за зимою, рік за роком накручувалось на те веретено бабине життя, бабині думки й сподівання... Але чи не найбільше з усього любила вона вибілювати полотно. Носила його до ставу, розстилала на прибережній лепесі, і полотна спочатку були зеленкуватими, вони ще гірко пахли коноплями. Але баба ж їх вимочувала, баба ж їх била праником, баба ж їх випікала на сонці, і вони чистішали, вицвітаючи в спеку, вони ставали радісніші, і здавалось, з натхненною білою усмішкою лежать у траві, припрошують пройти по собі бабину мрію,— і вже бабина мрія ступає по них босими ногами, шкода тільки, що полотна короткі, що обриваються в траві...

III

Все потроху дозріває. Спочатку доводиться скуштувати ранньої редьки, потім — цибулі з олією. Там, дивись, поміж гудинням закрались перші пуп'янки, затуливши сороміцькі місця свої жовтими плямками зів'ялого цвіту, а вже через кілька днів замість пуп'янків находиш між листям дебеленькі огірки, пухирчасті, із закляклим сивим туманцем на боках. Вони ще зовсім ніжні, солодкуваті, звабливо хрумтять на зубах... Після першого огірка щодня бігаєш на грядку, нишпориш, вишукуєш, а вони немов із землі лізуть, і чим далі — тим більше, товстішають, уже й жовтизною котрийсь береться.

Одного разу мати виходить на город з відром або з великою мискою, назбирає огірків і квасить. Чудові літні малосольні огірки! Перекладені в макітрі або в горщику листям хрону, закладені кропом, попроштрикувані ножем, вони квасяться, набираються міцності,— і такі ж смачні, коли їси уперше посеред літа! А особливо, коли з молодою картоплею, а особливо, коли картопля полита не старою, а щойно зібраною сметаною! Вся хата тоді просочена запахом хрону, і лоскоче в ніздрях терпкувато-дурманний дух кропу, і таке враження, ніби поруч з тобою за столом сидить сама радість і також ласує й не може наласуватись малосольними огірками.

Помідори набрякають сонцем повільно — йому важкувато переборювати їхню зелену та тверду впертість. Проте і їх напоює своїм теплом, проте й вони м'якшають, займаються трохи вогнем з одного боку, потім пляма ширшає, вона вже заливає весь помідор, він охоплений пожежею, веселішає, посміхається все бадьоріше,— а там уже, дивись, геть зовсім палахкотить, сміється, регочеться, так йому добре на гарячій літній грядці. І під кожним кущем можеш натрапити на це кругле, соковите сонечко, зриваєш, розламуєш — і лежать на долоні дві іскристі грудочки снігу, тільки криваві, тільки натикані насінням.

Мати збирає в поділ квасолю. Очі в неї темні, схожі на дві живі грудочки землі. Руки ще молоді, але вже заковані в ланцюжки жилок, які струменять пульсуючою блакиттю. Іноді стручок, тільки до нього торкнешся, раптово, з сухим тріском вистрілює навсібіч всіма своїми

коричневими або перістими ядрами, і мати згинається іде нижче, визбирує. Коли поміж картоплею натрапляє на широкошабельне листя хрону, то кривиться, береться обома руками й вириває. З хроном вона воює завжди: і тоді, коли копаємо город, то нема йому ніякої пощади, і восени, коли збираємо урожай. Проте, незважаючи на цю війну, хрін не тільки не зникає, але й, здається, дає ще рясніші сходи, а тому ми маємо його, синювато-міцного, сльозливого і в будні і в свято, і до м'яса й до нічого, як каже мати.

Тепер, коли згадую матір, уявляю її здебільшого на городі. Бачу, як вони з батьком навесні копають — усе своє життя копали, бо рідко коли щастило виорати кіньми. Бачу, як садять вони — мати викопує ямку, а батько кидає туди картоплину з розплющеними вічками. Бачу, як мати шарує, як підгортає, як прополює, прочищає цибулю-сіянку, і весь час зігнута, зігнута, ніби кланяється землі, ніби все своє життя повинна прожити схилена в низькому поклоні. Посушливого літа всю воду в криниці вибере, щоб полити свої грядки, щоб напоїти кожну рослину,— бо ж хочеться, щоб і капуста вродила, і морква була. Бачу, як восени копає картоплю, буряки, як носить усе те в погріб, висипає обережно, щоб не побилось, щоб не погнило.

Бачу стомлені її очі, бачу наморені її руки — і з кожним роком тих ланцюжків під згрубілою шкірою все більше, вони покорявішали, почорнішали, наче понабрякали землею, і вся мати — ще, здається, зовсім недавно по-молодому легка, весела й щаслива, схожа на сяяння свічки, — зараз потемнішала, обважніла, ті ланцюжки, та чорнота землі беруть її у все надійніший полон, вона їхня бранка. Срібна моя свічко, яка вдихнула в мене пелюстину свого вогню! Срібна моя свічко, що горітимеш у мені, що не погаснеш у своїх онуках,— стоїш ти й зараз у моїй уяві на городі, на скупій землі своєї скупої долі…

Добре живеться в селі в серпні та у вересні. Поля на горбах, що спинаються до бездумних хмар, уже посвітлішали, в'ється над ними стомлений, доспілий серпанок; коли по лицю, по вустах та по очах прокочується хвиля розімлілого, лінькуватого вітру, то раптом вловлюєш

запах зерна, вогкувато-теплого, підсмажуваного шпарким повітрям — не сьогодні, то завтра воно потугішає, посухішає, обважніє у змертвілому колоску; жнива починаються якось завжди хоча й сподівано, але зненацька, святково, під голосисті сурми сонячного пекла, у вирі небесної блакиті, котра цілоденно висить над тобою і котру, здається, навіть доводиться нести на своїх плечах, носити легко, безжурно, з відчуттям власної сили.

Жнива клекочуть і смерком, і поночі, і вдосвіта, гуркочуть комбайни, захлинаються од веселого гніву молотарки, опівночі на критому току горять жовті ліхтарі, освітлюючи купи зсипаної тут пшениці, вихоплюючи з намореної темряви вайлуваті постаті чоловіків, чиїсь відкриті в усмішці зуби, чийсь несподівано жвавий, з гострою лукавинкою погляд. Гудуть машини по шляхах, і мішки з зерном, тлусті, зав'язані на самій рипичці, лежать у кузовах сито, заколисано; аж одного ранку година видається свіжа, з різкувато-прозорим повітрям, з блідуватим, неворухким туманцем в низині біля ставу,— і з мимовільним смутком відзначаєш раптом, що вже дихнуло осінню, що поля вже спорожніли, де-не-де на білій стерні стоять високі ожереди соломи, що весь хліб зібрано, а тому далеч наче поглибшала, світ навколо села поширшав, але збіднів, не побагатшав, що небо вже сизіє, а крик гусей од води лунає розпачливо й чітко; відзначаєш також, що нічні зорі повищали, збайдужіли й погордішали водночас, зазирають у криниці, в комини, в очі не тільки з висоти, але й звисока, наче не сподіваються там побачити нічого путнього, нічого такого, що могло б їх зацікавити, здивувати. І вітер також збайдужів — за дня він дихає пусткою зжатих полів, доносить з яружок ожиновий запах, прикрилить чийсь вивітрений голос, блисне перед очима мітелковим пухом з лугу, а смерком — легіт стає жорсткувато пустельним, своєю невпинною течією він розповідає про великі холонучі простори, які здолав, про чорне мовчання лісу і ще про щось незбагненне вражаюче, од чого в грудях стає лякливо-піднесено, морозно; хмари вже цвітуть не тими барвами, що весняні та літні квіти, дощі вже не солодкі, не шовкові, не по-дівочому м'які, дощі стали студені й нескінченно розпачливі, наче в чомусь розчарувались.

В таку пору думаєш про те, що прожив, спливають у пам'яті найхимерніші випадки, виринає з забуття чиєсь влучне слово, котрому тоді не надав ніякої ваги, спливе перед зором гіркуватий жіночий усміх, який, здається, найповніше виразив нерозгадану таємницю людського буття. В таку пору хочеться й самому усамітнитись, щоб прислухатись до ледь чутного, до ледь шорохкого вулика в грудях, пройтися спомином бодай по тих слідах, які залишили в тобі ще зовсім недавні переживання. Слухаєш свій вулик — і вже чуєш, і вже бачиш, як шарудить, як облітає жовте листя, і його лет оповитий смутком. Листя опадає з дерев, а вітер підхоплює його, котить веселі мідні монети по землі, заносить прямісінько в душу, навіває туди густих пахощів, перемішує їх з усіма своїми думками, з почуттями, засипає спогади, притрушує щось дороге й ніжне, що ніяк не хоче бути притрушене, що прагне виборсатися з-під листя, розтеплитися кволим пролісковим вогником і далі квітнути. Проте листя з дерев опадає все густіше, проте налітає його в душу все більше, гіркі, спиртові аромати тлумляться, тісняться, розпирають, вони перехоплюють подих,— і тоді мимовільне зітхання зривається з вуст, наче співчуття за втраченим і одлетілим.

Вже зібрано мак — зв'язаний пучками, він висить на жердці у сінях. Біля маку великими жовтими зернами усміхаються качани кукурудзи. Соняшники вже зрізані, вимолочені дрючком або качалкою, і насіння лежить у мішку на тапчані біля печі. Вогняно-веселі язики перцю червоніють і червоніють, наче ніяк не можуть перебороти пекельного сорому. Вінки цибулі і часнику прогинають другу жердку. І з-поміж усіх запахів яскраво пробивається дух кропу, якого насушили і зсипали в торбинку, щоб зимою було чим обдурити суп, щоб зимою мати зелену страву, яка нагадувала б про літо...

Смугасті та воскові дива — гарбузи — лежать уже в купі під грушею, або під хатою, або ж поснули по всьому городу, хто де притуливши свою голу голову. Тепер їх находиш скрізь — і в бур'янах за хатою, і в кущах бузку, і в рові, і навіть на розкарякувату сливу заліз один, вмостився між гіллям та й задрімав до самісінької осені. Подивишся на гарбузи — та й здасться, що вони, наче наші давні пращури, поприпадали вухами до

землі, наслухають, чи не здригаються доли від шаленого кінського тупоту, чи не суне татарська орда? Лежіть і слухайте! Лежіть і слухайте, воскові дива, нового тупоту ви не почуєте, зате вловіть, як ще не заспокоїлась наша земля, як ще вона тремтить і здригається од тієї далекої навали і недавньої.

Мати копає картоплю. В повітрі стоїть сухуватий пил, а тепла земля пахне втомою. Материне лице запорошилося сірою землею, руки також запорошені, тільки карі її очі з живчиками зіниць блищать свіжо й чисто. Іноді випростується і, спершись на заступ, відпочиває. І чує, мабуть, як уже мріє про спочинок город, як тоскно скрикують в охолодій вишині зашізнілі перелітні птахи. Павутина бабиного літа пливе звіддалік, як чиєсь зітхання, вона знаходить посеред городу нашу матір, чіпляється за плече, струменисте тремтить, потім перепливає на материні чорні коси, вмальовується сивиною, здригається, наче поворозка живого ляку, потім одривається — й легко сотається в повітрі, поблискує білясто, тане.

Про що думає мати? Про те, що отакою ж павутинкою бабиного літа одсріблюється її життя, чи пригадує себе дівчинкою, котра вперше вийшла в поля і мало не захлинулась од радості, пробудженої життям та чебрецевим простором, од відчуття полинової волі, од зачудування волошкою, котра зазирнула в очі вічним поглядом? Чи думає про те, як у війну несла з Овечачого в Самгородок своїх дітей, несла вночі, провалюючись по коліна в мокрий сніг, несла, закушуючи до крові губи, несла, ковтаючи сльози, свій цвіт і своє майбутнє? Мусила рятувати їх од смерті, котра насувалась на село. А чи пригадує той день, коли вперше відчула, що вона живе на землі, що навколо — білий світ, який зеленіє, синіє і червоніє, білий світ, який сміється, говорить лагідно або погрожує, білий світ, який тьохкає соловейком, блищить росою і шумить прибережним очеретом? Ще не відала в ту хвилю, що їй судилось нести власне життя на своїх плечах то як камінь, то як хмаринку перецвілої кульбаби. Думає, згадує чи мріє — і губи на її потемнілому лиці схожі на гірко прокладену борозну, на живу борозну, котра лежить на безмежному полі її обличчя.

Потім знову копає картоплю.

IV

Пустельнішає город — і все більше заповнюється погріб. В одному кутку лежать гарбузи, біля них — буряки, морква, і під самісіньку стелю сягає гора картоплі. Стоять діжки з квашеною капустою, з яблуками, з огірками, з помідорами. І над усіма запахами панує дух кропу, яким перекладені огірки, і трохи слабкіший — запах шабельних листків хрону, який також упокоївся в діжці поміж огірками. В окремій діжці квасяться яблука, і поступово їхній розсол все міцнішає, різкувато-холодно стріляє в ніс, коли нагнешся над кружками. Ще в іншій діжці — засолена риба: коропці, краснопірки та карасі, її можна їсти сирою, так, як споживають оселедці, а можна добре вимочити й смажити,— тоді вона майже схожа на свіжу. Лежать біля діжок із солiннями тверді та дзвінкі головки капусти, і коли торкнешся до котрої, то листя невдоволено, ніби аж погрозливо порипує. Причаїлася, задрімала редька. Біліють довгі й кістляві корені хрону, викопані з тою думкою, що нічого не пропаде, все згодиться, а біля хрону — розлаписте листя петрушки, і також біліє розгалужене, худе корінняччя.

А на поличці, влаштованій у земляній ніші, неодмінно ж стоїть кілька баночок маринованих білих грибів, складених шапками догори, залитих оцтом, переварених з корінням, перцем і лавровим листом. Приємно вскочити у погріб глибокої осені або зимою, коли за нещільно причиненими дверима мете й мете, приємно встромити руку в крижаний розсіл і, тремтячи від холоду та від насолоди, їсти хрумкий огірок; так само приємно знайти поміж картоплею антоновське яблуко і, жадібно впиваючись зубами в його воскову жовтизну, відчувати в роті пахучий сік, вловлювати ледь чутний аромат осіннього саду.

Восени та зимою — женяться в селі. Той, на кого й не подумав би, що він кине своє парубкування, більше схоже на бурлакування, жениться, і несподівано для всіх бере геть зовсім молоденьку дівчинку, тиху, неголосисту, гарних батьків... Дівчата ходять попід руки, та все гурмами,

ходять у нових яскравих хустках, всі позабризкувані густим рум'янцем, дружно лузають перепряжене насіння, голосно й безпечно сміються, самі зачіпають хлопців, а ввечері клуб наче аж розсідається на боки від молодого реготу та від колосистого світла, яке густим сніп'ям вивалюється в темінь із вікон, з дверей. Розходяться по хатах пізно, і ще довго чути, як одні голоси віддаляються на ближній куток, другі — на дальній, як зненацька котрийсь парубок скрикне лунко біля поля, а йому відповість хтось аж із-за цвинтаря. А потім западає тиша, ніч глибшає, і з її дна можна запримітити лише примружене око зірки, яка зазирає вниз. Глибоко затонуло село, глибоко опустились дерева й вулиці, на самісінькому дні ночі живе людина, припадаючи вустами до клаптика землі, п'ючи з неї силу, беручи підтримку.

Смачно готує в цю пору мати. Як вона ворожить над борщем! Встає ще вдосвіта, чистить і промиває буряки, шаткує їх; нарізає картоплі; січе ножем капусту. Всього потроху добавляє в горщик — і помідор кине, і петрушки всипле, і цибулину, і стручок перцю, і листок лаврового листя. А м'ясо кладе з кісткою, кістка щоб була з мозком, а коли засмачує — то неодмінно старається засмачити старим салом, щоб чулось. Ех, і борщ же тоді виходить такий, що поки дочекаєшся обіду, то ладен власний язик проковтнути. Любить мати варити і всілякі капусняки — з грибами й без грибів, з кашею і без каші, а про різні юшки й говорити не доводиться. Особливо любить вона готувати юшку з риби — тато приносить йоржів та окунів, чистить сам на тертушці, а мати доводить усе до пуття, заливаючи водою та заправляючи необхідними спеціями. Не обходиться і без юшки з грибними вушками, яку мати навчилась варити ще від баби Килини — жила ж тоді біля лісу, завжди на хазяйстві водились і підберезники, і маслюки, і рижики!

А іноді — коли матері захочеться зробити для всіх приємну несподіванку — зготує вона качку. Так, що ніхто й не побачить, заріже її ранесенько, начинить обтертими яблуками, зашиє, покладе на сковороду, смажить, поливаючи салом, що витоплюється з неї. Цілий день тоді в хаті пахне припеченим солодом розімлілих яблук, цілий день тоді батько ходить добріший, ніж будь-коли, усміхнений не на лиці, а

зсередини. Звичайно, перш ніж їсти качку, на неї треба добре надивитись, треба натішитись, намилуватись, а потім уже їсти, повільно пережовуючи, смакуючи кожною волокниною, обсмоктуючи не тільки кісточки, а й власні пальці.

Прокинешся одного ранку — надворі вже біло, і сніжок сіється й сіється. На стріхах — накривала, на городах — полотна, на кущах — шматки марлі. Все, ще недавно таке заболочене й похмуре, раптом полегшало, повеселішало. Добре пройтись по першому сніжку. Ген уже хтось на санях проїхав, протолочивши перший слід та присипавши його золотою соломою. Біля ставу на самісінькому вершечку калини зоріє кетяг калини, і горобці зчинили навколо нього писк, цвірінькливу колотнечу. Через лід подалась якась дівчина, і її голуба хустина видніє звіддалік великою пелюсткою, що прикрила її голову. Зазирнеш в ополонку — і плесне тобі в лице чи то димок од води, чи то пара невистиглого ставу. І поля на тому березі білі, аж зливаються з молочним обрієм.

Зустріне біля цвинтаря дядько, з дикувато жвавими, аж наче шаленими очима, й поспитає:

— Не бачив, куди він побіг?

— Та хто?

— Заєць!

— А де він біг?

— З-під ніг вискочив, як покотиться, як покотиться! Потім став — і на мене дивиться. Я до нього йду, а він дивиться. Ех, думаю, нема тебе чим вдарити. Простягую руку, а він як дремене. На тебе побіг!

— Не бачив.

— Розвелось же їх стільки, що ніякої хороби не бояться. Оце буде зима цього року з снігами, з морозами, то вони й ночуватимуть і днюватимуть у селі, все дерево в садках пообгризають.

— Та що ви кажете, дядьку!..

— Хрест святий, не гріх, що забожусь,— усе погризуть. Бо ніхто їх не стріляє, собаками не травить. Е-ех! Була б у мене рушниця, то хіба б він од мене втік?.. Став — і дивиться! Та ще ж як дивиться, зараза! Неначе кепкує з мене, насміхається!..

Увечері сніги синішають і синішають. Поволі загусають сутінки над полями, поволі встоюються в селі, по садках, на городах. Міцнішає мороз, сніг іскристішає, од нього йде студений пах. А з-поміж того студеного паху ледь-ледь прокльовується забутий запах кропу. Бентежить спомини, зворушує, і вже вдихаєш повітря на повні груди...

А може, й не витає над зимовим городом запах кропу, а може, то тільки здається, бо дуже кортить його вловити?